

ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΙΗΤΕΣ
ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ
(ΠΛΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ)
ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος : Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος : Χαράλαμπος Νάσλας
Γεν. Γραμματεύς : Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ταμίας : Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης : Ίωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι : Κωνσταντίνος Βαβοῦσχος
Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Άθανάσιος Καραθανάσης
Βασίλειος Πάππας

© Copyright: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ISBN: 978-960- 7265-86-9

ΝΤΙΝΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

**ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΙΗΤΕΣ
ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ
(ΠΛΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ)
ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ**

**ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2008**

ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΙΗΤΕΣ
ΣΕ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ
(ΠΛΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ)
ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

Χαίρομαι πού μου δίνεται ή εύκαιρία νά έπικοινωνήσω μαζί σας μέσα από τò βήμα αυτό, από όπου μιλω για πρώτη φορά. Τò θέμα μου, όπως ξέρετε, είναι: «Έλληνες ποιητές σέ μακεδονικές πόλεις (πλήν Θεσσαλονίκης) έπί τουρκοκρατίας». Μè τήν πνευματική ζωή στή Θεσσαλονίκη και τή Μακεδονία ασχολούμαι από τò 1970 και στò διάστημα αυτό έχω τυπώσει περίπου πενήντα βιβλία κι έχω κάνει άλλες τόσες διαλέξεις, έτσι πού τò κοινό τής πόλης μας νά ξέρει σήμερα περισσότερα πράγματα από όσα ήξερε πριν τριάντα χρόνια. Ίδίως για τήν πνευματική Θεσσαλονίκη, παλαιότερη και σύγχρονη, έχω μιλήσει πολλές φορές. Αντίθετα για τήν πνευματική ζωή στίς διάφορες μακεδονικές πόλεις έχω πει πολύ λιγότερα. Γι' αυτό και διάλεξα σήμερα αυτό τò θέμα, ώστε νά μάθουμε ότι από τò 1850 και μετά ή ποίηση στή Μακεδονία άρχισε νά μεγαλώνει σιγά σιγά. Δεν πρόκειται νά σ'αυ κουράσω με ιστορικές εισαγωγές ούτε με αισθητικές αναλύσεις. Απλώς θα σ'αυ μιλήσω για έξι-έφτα ποιητές και θα σ'αυ διαβάσω μερικά ποιήματά τους. Για περισσότερη μάλιστα εύκολία θα χωρίσω τή Μακεδονία σέ πέ-

---

* Κείμενο διαλέξεως στήν Έταιρεία Μακεδονικων Σπουδων, τήν 24η Ιανουαρίου 2007.

ντε περιοχές: στή νότια, τήν ἀνατολική, τήν κεντρική, τή δυτική καί τή βόρεια.

Ὅλυμπος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Ὁ ποιητής αὐτός ἀνοίγει πρῶτος τήν ἀυλαία καί ἐμφανίστηκε ἐντελῶς ἀναπάντεχα. Πρέπει νά γεννήθηκε περίπου τὸ 1848 στὸ χωριὸ Καταφύγι Πιερῶν καί ἄρχισε τὴ σταδιοδρομία του ὡς δάσκαλος στὸ χωριὸ Λιβιάδι τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ 1869, ἄγνωστος ἐντελῶς στὴ Θεσσαλονίκη, τύπωσε σ' αὐτὴ μία ποιητικὴ συλλογὴ μὲ τὸν τίτλο Ὀρφανία. Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ συλλογὴ εἶναι ἡ πρώτη ποὺ τυπώθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, παρόλο ποὺ τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα δούλευαν ἀπὸ τὸ 1850, ἀλλά, καθὼς ὁ ποιητής ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστος, ἡ συλλογὴ πέρασε μάλλον ἀπαρατήρητη. Πάντως, ὁ νεαρὸς δάσκαλος δὲν ἦταν καθόλου τυχαῖος. Σὲ μία ἐποχὴ ποὺ κυριαρχοῦσε ἡ καθαρεύουσα, αὐτὸς ἔγραφε στὴ λαϊκὴ γλῶσσα τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν ποὺ τὰ ἤξερε πολὺ καλά, ἀφοῦ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του παραθέτει ἐννέα ἄγνωστα δημοτικὰ τραγούδια ἀπὸ τὸ χωριὸ του, χώρια ποὺ γνώριζε ἴσως καί τὴν ἀνθολογία τοῦ Faugiel, καί ἴσως καί τὸν Σολωμό, ὁ ὁποῖος εἶχε πεθάνει μόλις δώδεκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς συλλογῆς. Μὲ δυὸ λόγια, ὁ Παπαγεωργίου εἶναι ἓνας πρόδρομος τῆς ἐποχῆς του, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι προηγεῖται τοῦ ὁμοτέχνου του Κρυστάλλη κατὰ εἴκοσι τέσσερα χρόνια καί τῶν Ἐκλογῶν τοῦ Νικολάου Πολίτου κατὰ τριάντα ἐννιά χρόνια. Δυστυχῶς, ὡς ταλέντο ὑπῆρξε πολὺ ὑποδεέστερος τοῦ Κρυστάλλη, γι' αὐτὸ καί λίγα χρόνια ἀργότερα ἐγκατέλειψε ὀριστικὰ τὴν ποίηση. Τὸ 1873, μάλλον, ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Γουγούση, «ὁ λαμπρότερος τῶν δημοδιδασκάλων», ὑπηρέτησε τὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα καί πέθανε μάλλον στὸν Πολύγυρο τὸ 1912, ὅπου εἶχε ὀργανώσει τὸ

ἐκεῖ δημοτικὸ σχολεῖο. Ἀναφέρω ἐπίσης ὅτι ἡ πολυσχιδῆς δραστηριότητα τοῦ Παπαγεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη περιλαμβάνει πέντε πατριωτικά, θρησκευτικά καὶ σχολικά βιβλία ἀλλὰ καὶ τὸ πρῶτο ἡμιλογοτεχνικὸ περιοδικὸ τῆς πόλης μας, τὸν Ἀριστοτέλη (1889-1890), μὲ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει καὶ ξεμουδιάζει ἡ πνευματικὴ Θεσσαλονίκη.

Η ΟΡΦΑΝΙΑ¹

Σὰν τῆ ζωῆ τοῦ ὀρφανοῦ ποτέ μου νὰ μὴν ἴδω.
Μὲ δάκρυ τρώγει τὸ ψωμὶ καὶ πίνει τὸ νερό του,
μὲ δάκρυ στὸ προσκέφαλο στηρίζει τὸ κεφάλι,
ὅταν θελήσει τ' ἄτυχο λίγον ὕπνον νὰ πάρει.
Ἀκούει τ' ἄλλα τὰ παιδιὰ, ὅπου φωνάζουν «μάννα»,
στὸ κάθε τι παράπονο, καὶ θλίβει τ' ἡ καρδιά του,
γιατὶ τὸ σπρώχνουν ἀπ' ἐδῶ καὶ ἀπ' ἐκεῖ τὸ διώχνουν
καὶ δὲν ἔχει νὰ προσκλαυθεῖ κανέναν τὸ καημένο.
Βλέπει τὰ συνομήλικα στὴν ἀγκαλιὰ τῆς μάννας,
πῶς τὰ χαϊδεύουν, τὰ φιλοῦν, κι ἀπὸ βαθιὰ στενάζει.
Λερώνει τὰ φορέματα καὶ ποιὸς νὰ τοῦ τὰ πλύνει;
Ὁ ξένος μιά, ὁ ξένος δυό, ὁ ξένος τρεῖς καὶ πέντε,
ἀφοῦ τὰ πλύνει ὕστερα, τὰ ρίχνει, δὲν τὰ παίρνει.
Μὲ τὸ κεφάλι του σκυφτό, λοιπόν, στοὺς δρόμους τρέχει,
ἀχτένιστο καὶ ἄπλυτο καὶ καταλερωμένο.
Κι ἂν ἔρθει δύστυχος καιρός – Θεὸς νὰ μὴν τὸ δώσει!–
καὶ ἀρρωστήσει τ' ὀρφανό, καὶ πέσει εἰς τὸ στρῶμα,
δὲν ἔχει μάν' ἀκοίμητη, κοντὰ εἰς τὸ πλευρό του
νὰ λαχταρνᾶ ἐπάνω του καὶ νὰ τὸ καλοπαίρνει
καὶ νὰ τοῦ δίδει τὴν τροφή στὴν ὥρα ὅπου πρέπει,

---

1. Γεώργιος Ρ. Παππᾶ Γεωργίου, «Ἡ Ὀρφανία», *Ποίημα λυρικὸν μετ' ἐλεγειακῆς ἐπιχρώσεως, εἰς ἄσματα τέσσαρα*, Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1869 (τὸ ἀπόσπασμα στίς σσ. 10-11). Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ἀνθολογία Μακεδόνων Ποιητῶν, 1860-1913*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδόσεις Ἐντευκτηρίου, 2001, γιὰ τὸν Παπαγεωργίου στίς σσ. 17 καὶ 100-104.

ἀλλὰ περνάει μοναχό, τὸ δόλιο, τὴν ἀρρώστια
βρέχοντας τὸ προσκέφαλο μὲ τὸ θερμό του δάκρυ.
Ὁ συγγενὴς καὶ ὁ δικὸς πηγαίνει, τὸ ρωτάει
«πῶς εἶσαι καὶ πῶς ἀπερνᾷς;» καὶ πάλι τὸ ἀφήνει.
Δὲν τ' ἀναπαύει, φυσικά, καὶ τῆς μητριᾶς ἀγκάλη,
καθὼς ἡ ἄπονη ἢ γῆ φυτὸ δὲν στρέγει ξένο.
Αὐτὰ ἔχει τὸ ὀρφανό, αὐτὰ ἔχει τὸ μαῦρο.

1868

Καβάλα

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ²

Ὁ Ἰωάννης Κωνσταντινίδης εἶναι Κρητικὸς. Γεννήθηκε τὸ 1848 στὸ Ἡράκλειο καὶ τὸ 1872 ἐγκαταστάθηκε στὴν Καβάλα, ὅπου ἐξελίχθηκε σὲ μεγάλο καπνέμπορο καὶ ἔζησε μέχρι τὸν θάνατό του, τὸ 1917. Δέθηκε τόσο πολὺ μὲ τὴν πόλη αὐτή, ποὺ δίκαια θεωρήθηκε ὁ κατεξοχὴν ποιητὴς της. Ἀνῆκε στὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν στιχουργῶν τοὺς ὁποῖους οἱ Κρητικοὶ τοὺς ὀνομάζουν ποιητάρηδες καὶ οἱ ὁποῖοι αὐτοσχεδιάζουν μὲ ἄνεση γιὰ κάθε θέμα εἴτε τοπικὸ εἴτε πανελληνιο. Πάντως, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἐπικὸ ποίημα, ποὺ εἶχε τυπώσει νέος στὴ Σύρα, δὲν ἔβγαλε κανένα ἄλλο βιβλίο, ἀλλὰ τὰ ποιήματά του ἦταν γνωστά, γιὰ τὰ ἀπάγγελνε σὲ διάφορες κοινωνικὲς καὶ πατριωτικὲς ἐκδηλώσεις. Ὅταν ἐγκαταστάθηκε στὴν Καβάλα, γιὰ ἓνα διάστημα πηγαινοερχόταν στὴ Δράμα, ὅπου ἀγαποῦσε μιὰ κοπέλα ποὺ γρήγορα τὴν παντρεύτηκε καὶ ἔγραψε γι' αὐτὴ μερικὰ ἀξιόλογα ποιήματα. Ἐπίσης πῆρε μέρος στὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα καὶ πολλὰ φορὲς κινδύνεψε ἀπὸ βουλγαρικὲς ἐνέ-

---

2. Κωνσταντῖνος Ἰ. Χιόνης, Ὁ ποιητὴς Ἰωάννης Κωνσταντινίδης καὶ τὸ ἔργο του (1848-1917), Καβάλα, Δημοτικὸν Μουσεῖον Καβάλας, Λαογραφικὸν καὶ ἔργων Π. Βαγῆ, 1978, σσ. 560· Χριστιανόπουλος, ὁ.π., σσ. 17 καὶ 106-115.

δρες ἐναντίον του. Ὑπῆρξε φίλος τοῦ Ἀχιλλέως Παράσχου, τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τοῦ Παύλου Μελά καὶ ἄλλων προσωποποιήτων τῆς ἐποχῆς του. Τὰ ποιήματά του ἐκδόθηκαν γιὰ πρώτη φορά, πολὺ ἀργά, τὸ 1978, ἀπὸ τὸν φιλόλογο Κωνσταντῖνο Χιόνη. Εἶναι γραμμένα στὴ δημοτικὴ καὶ μερικὰ στὴν καθαρεύουσα. Στὸν λαὸ τῆς Καβάλας παλαιότερα ἦταν πολὺ ἀγαπητός, ἐνῶ σήμερα οἱ κουλτουριάρηδες τῆς πόλης, ὅσοι τὸν ξέρουν, τὸν περιφρονοῦν, ἂν καὶ ἀρκετὰ ποιήματά του ἄντεξαν στὸν χρόνο.

ΟΝΕΙΡΑ ΑΛΗΘΙΝΑ³

*Σήμερον σ' εἶδα, ἀγάπη μου, ποὺ ζύμωνες στὴ σκάφη,
κι ὅσα στὸν νοῦν μου ἔβαλα, τὸ χέρι μου δὲν γράφει.
Ἦθελα νὰ ἴμουν ζύμη σου, ποὺ πλάσσεις τὰ ψωμιά σου
καὶ σὰν τὴν κόλλα νὰ κολλῶ στὰ χειροκάλαμά σου.
Κι ὕστερα νὰ γενῶ νερό, τὰ χέρια σου νὰ πλύνω,
εἴτε ἀφρόδες τοῦ σαπουνιοῦ στὰ νύχια σου νὰ μείνω.
Τέλος, γιὰ νὰ ἴμαι πάντοτε, ἀγάπη μου, μαζί σου
νὰ βλέπω τὸ ἀγγελικὸ ἀφρόπλαστο κορμί σου.
Πές μου ὅ,τι θέλεις νὰ γενῶ, κι εἰς τὴν στιγμὴν θὰ γένω,
φθάνει μονάχα μιὰ στιγμὴ μακρὰν σου νὰ μὴν μένω.*

Ἐν Δράμα, 5 Ἰανουαρίου 1875

ΤΟ ΠΑΡΑΠΟΝΟ ΤΗΣ ΑΤΣΙΚΝΙΔΑΣ⁴

*Σὰν βλέπω τὴν τριανταφυλλιά νὰ ἴναι γεμάτη ἀγκύλια
καὶ ὅλες νὰ τὴν ἐπαινοῦν
κι ἐμένα νὰ περιφρονοῦν,
μὲ παίρνει τὸ παράπονο νὰ σκάσω ἀπὸ τὴν ζήλεια.*

---

3. Χιόνης, ὁ.π., σσ. 180-181.

4. Ἀτσικνίδα: τσουκνίδα. Ὅ.π., σσ. 371-372.

Κι ἐγὼ τὸ ξεύρω μόνη μου, δὲν ἔχω καμιὰ χάρη,
δὲν ἔχω κρίνου μυρωδιὰ
μήτε τοῦ ρόδου τῆ θωριά,
ξεύρω πὼς εἶμαι ταπεινὸ κι ἀσήμαντο χορτάρι.

Ὁ ἥλιος ὁ περήφανος ὅμως κι ἐμὲ φωτίζει
καὶ μὲ δροσίζει ἡ αὐγή,
ἔχω κι ἐγὼ μάνα τὴν γῆ,
κι ἡ φύσις δὲν μὲ λησμονεῖ καὶ γιὰ τ' ἐμὲ φροντίζει.

Σὲ τοῖχο φύτρωσα ἢ πτωχὴ μὲ τὴν γλυκιὰν ἐλπίδα,
τὴν ἀνοιξίν μου νὰ χαρῶ
καλὰ, κακὰ, ὡς ἤμπορῶ,
μὰ πάλιν μὲ ξεριζώσαν, γιὰ τ' ἤμουν ἀτσικνίδα.

Κανέναν δὲν ἀγκύλωσα χωρὶς νὰ μὲ πειράξει,
μὰ μοῦ ἔγραψε τὸ ριζικό,
νὰ ἔχω ὄνομα κακό,
κι ἀπ' τὸ κακὸ τὸ ὄνομα Θεὸς νὰ σᾶς φυλάξει.

Ἄχ! Μὴν μὲ ξεριζώνετε, ἀφήστε με καὶ μένα,
γιὰ νὰ χαρῶ τὸν κόσμ' αὐτό,
τίποτε ἔγω δὲν σᾶς ζητῶ.

ἂν ἴσως δὲν χρειάζομαι, ἡ φύσις δὲν μ' ἐγέννα.

Τοῦ κρίνου δὲν θὰ ξεύρατε τὴν μυρωδιὰ καὶ χάρη,
ἂν ἴσως δὲν ἐφύτρωνε τοῦ φλόμου τὸ χορτάρι.

[μετὰ τὸ 1884]

ΑΙ ΔΥΟ ΜΥΛΟΠΕΤΡΑΙ⁵

Μία παλιὰ μολόπετρα στοὺς δρόμους πεταμένη,
πέτρα σκληρὰ χωρὶς καρδιά,
μὰ πάλι στέναζε βαριά,
σὰν ἔβλεπε τὴ θέση τους κι εἶχε μιὰ νιὰ παρμένη.

---

5. Χιόνης, ὁ.π., σσ. 321-322.

Θυμήθηκε τὸ μυλωνὰ σὰν ἄλεθε τὸ στάρι,
ὅπου τὴν εἶχε μιὰ φορὰ
στὰ νιάτα της κρυφὴ χαρά,
κι ἤρχισε νὰ μοιρολογᾷ μὲ πόνο καὶ μὲ χάρη:
«Ἕμουν κι ἐγὼ στὰ νιάτα μου μιὰ μέρα σὰν καὶ σένα,
νὰ μ' ἔβλεπες γιὰ μιὰ στιγμή,
στὴν φοβερή μου τὴν ὀρμή,
στάρια, κριθάρια, πέφτανε στὰ δόντια μ' ἄλεσμένα.
Ὁ μυλωνὰς καμάρωνε τὴν κάθε μιὰ στροφὴ μου,
ἔ! νὰ μὲ βλέπατε, παιδιά,
στῆς νιότης μου τὴν λεβεντιὰ
τὶ κρότο καὶ τὶ πάταγο ἔκαμνα στὴν ἀκμὴ μου!
Κι ἐκεῖ που ἐκομμάτιαζα σπυριὰ χιλιάδες σκόνη,
στὸ θρίαμβό μου, στὴ χαρά,
φαγώνουμουν κι' ἐγὼ σκληρά.
Τί ἄφησαν ἀφάγωτο στὴν γῆν αὐτοὶ οἱ πόνοι;
Ἦλθε καιρὸς, τὸν μυλωνά, τὸν γκαρδιακό μου φίλο,
βλέπω μιὰ μέρα, ἢ πτωχὴ,
καί μου ἔφαλλε βρισιὲς βροχὴ,
«παλιόγρια, ἐγέρασες, δὲν εἶσαι πλιὰ γιὰ μύλο».
Στοὺς δρόμους μέσα μ' ἔρριψε, καὶ περιφρονημένη
φιλοσοφῶ καὶ φλυαρῶ,
γιατὶ γνωρίζω μὲ καιρὸ,
τὸ ἴδιο τέλος, δύστυχη, καὶ σένα περιμένει.
Κι ἐνῶ θὰ τρῶς, θὰ τρώγεσαι, μιὰ μέρα θὰ σὲ ἔβρει,
ὀλότελα σὰν φαγωθεῖς,
ὡσὰν κι ἐμὲ θὰ πεταχθεῖς,
«τοῦ χρόνου ἢ μυλόπετρα ὅλα τὰ κάνει ἀλεύρι».

[πιθανῶς μεταξὺ 1888-1894]

Πολύγυρος
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ⁶

Γεννήθηκε τὸ 1875 στὸν Πολύγυρο Χαλκιδικῆς. Σπούδασε ἰατρικὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, τὸ 1896 τύπωσε τὴ μοναδικὴ ποιητικὴ συλλογὴ του στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸν τίτλο Ἀπαρχαὶ ποιήσεως, πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα, ἔζησε ἀρκετὲς δεκαετίες στὴ Θεσσαλονίκη καὶ πέθανε τὸ 1949. Τὰ λίγα ποιήματά του τὰ χαρακτηρίζει στιχουργικὴ εὐκολία καὶ ἐντονη ἀγάπη γιὰ τὴ γενέτειρά του.

ΣΤΕΣ ΕΞΙ ΒΡΥΣΕΣ
[τοῦ Πολυγύρου]

*Στὲς Βρύσες ὅταν κάθουμαι, στὸν καφενὲ τοῦ Ζιάππα,
καὶ μάλιστα εἰς τὸ μπαζέ, πολὺ εὐχαριστοῦμαι.
Μοῦ ἔρχεται διὰ παντὸς νὰ ρίξω κεῖ τὴν κάπα
κι ἐκεῖ ἀκόμα καὶ αὐτὴ τὴ νύχτα νὰ κοιμοῦμαι.
Ὦ! πόσο μὲ μαγεύουνε τὰ δροσερὰ πλατάνια
καὶ τοῦ νεροῦ τὸ τρέξιμο ἀπὸ τὲς Ἐξι Βρύσες!
Νεράϊδες μὲ μεταξωτὰ καὶ ὀμορφα φουστάνια,
μὲ ταχταλίδικες ποδιές καὶ ἄσπρες ποκαμίσεις,
κρατοῦν μιὰ στάμνα μὲ νερὸ στὸν ὄμο στηριγμένη
καὶ εἰς τὲς Βρύσες ἔρχονται νὰ πάρουν κρουονέρι.
Ἄλλην τὴν βλέπεις ὀμορφα σὰ νύμφη στολισμένη
κι ἄλλην νὰ δείχνει ξέσκεπο τὸ πόδι καὶ τὸ χέρι!
Μιὰ στάμνα, ἅμα φέρουνε στὸ σπίτι τους, πηγαίνουν
κι ἐκεῖ τὸ χύνουν καταγῆς, γιὰτὶ τὲς περιμένουν
στὲς Ἐξι Βρύσες νὰ τὲς δοῦν ἄνδρες καὶ παλικάρια,
νὰ δοῦν τὸν ἄσπρο τους λαϊμό, τὰ παχουλὰ ποδάρια.*

.....

6. Γεώργιος Ν. Παπανικολάου, Ἀπαρχαὶ ποιήσεως, Θεσσαλονίκη 1896, σσ. 46-48 (ἀποσπάσματα). Χριστιανόπουλος, ὁ.π., σσ. 14-15 καὶ 53-54.

*Τὶ θέαμα λαμπρότατον αἰΐ' Ἐξὶ Βρούσες ἔχουν!
Καὶ μάλιστα βραδὺν βραδὺν ὁ καφενὲς γεμίζει.
Βλέπεις τὲς βρούσες εὐμορφα καὶ ἤσυχα νὰ τρέχουν
καὶ στὰ πλατάνια ἤσυχο τ' ἀγέρι νὰ συρίζει.
Βλέπεις τὲς ἔμορφες ποδιὲς νὰ παίρνουν καὶ νὰ δίνουν
καὶ κάτι γάμπες παχουλὲς ὄλο δροσιὰ νὰ χύνουν!
Γι' αὐτὸ καὶ ξένος σὰν ἐλθεῖ, δὲν θέλει γιὰ νὰ φύγει
καὶ ὅταν φεύγει ἀπ' ἐδῶ, ὡσὰν παιδάκι κλαίει,
γιατὶ ἄλλοῦ ξέρει καλά πὼς δὲν ἔχει κυνήγι,
τέτοιο ποῦ ἔχουμε ἐδῶ, ποῦ σύσσωμο τὸν καίει!*

.....

Κοζάνη

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

Γεννήθηκε τὸ 1882 στὸ Βελβεντό, σπούδασε νομικὰ στὴν Ἀθήνα καὶ δικηγόρησε στὴν Κοζάνη ἐπὶ σαράντα χρόνια. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ἐργάστηκε ὡς καθηγητὴς στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου εἶχε μαθητὲς τοῦ τὸν μετέπειτα δημοσιογράφου Πέτρου Ὁρολογᾶ καὶ τὸν πολιτικὸ Αὐγουστο Θεολογίτη. Τὸ 1917 ἐξέδωσε τὸ ποίημά του «Μακεδόνες!!!» σὲ ξεχωριστὴ πλακέτα. Ἄλλη ποιητικὴ συλλογὴ δὲν τύπωσε γιατί μεταπήδησε στὴν πολιτικὴ καὶ ἔγινε βουλευτὴς καὶ ὑπουργός. Πέθανε τὸ 1952. Τὰ λίγα ποιήματά του εἶναι μάλλον ἀδύνατα.

ΜΗ ΦΥΓΕΙΣ⁷

*Μὴ φύγεις, ἄστρο μου γλυκό. Ἐκεῖ ποῦ πᾶς, θ' ἀλλάξεις,
θὰ χάσεις τοῦ προσώπου σου τὴ ρόδινη δροσιὰ.
Μὴ φύγεις. Θὰ μὲ θυμηθεῖς καὶ τρομερὰ θὰ κλάψεις,
Ὅταν σὲ δεῖρει ἀλύπητα φρικτὴ ἀπελπισιά.*

---

7. Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον (1907) (ἀπόσπασμα) 248· Χριστιανόπουλος, ὁ.π., σσ. 144-146.

*Μὴ φύγεις, μὴ! Θὰ μαραθεῖς στὰ χῶματα τὰ ξένα.
Θὲ νὰ πετάξει ὀλότελα ἔπο σένα ἢ χαρά.
Δὲ θ' ἀπομείνει ἴχνος σου τῆς ἐμορφιάς κανένα,
Σὰν πιεῖς τὰ μαῦρα κι ἄξενα τοῦ Δούναβη νερά.*

[1901]

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ε. ΔΙΑΦΑΣ⁸

Ὁ Ἀθανάσιος Ε. Διάφας γεννήθηκε τὸ 1884 στὴν Κοζάνη. Καταγόταν ἀπὸ τὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες Σακελλαρίου καὶ Μεγδάνη. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ὑπηρέτησε στὴ Μέση Ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸ 1908 ὡς τὸ 1948, πρῶτα ὡς καθηγητὴς καὶ ἀργότερα ὡς γυμνασιάρχης σὲ διάφορες πόλεις τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, στὴ Δράμα καὶ τὴν Ἀθήνα, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1968. Τὸ 1913 [1914] ἐξέδωσε στὴ Θεσσαλονικὴ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ Ἄσπρες σκιές χωρὶς τὸ ὄνομά του ἀλλὰ μόνον μὲ τὰ ἀρχικὰ Α.Ε.Δ. Τὰ ποιήματά του – λίγα πατριωτικὰ καὶ τὰ περισσότερα ἐρωτικά – καλύπτουν τὴν περίοδο 1906-1912. Ἴσως ἐξαιτίας τοῦ ἐρωτικοῦ περιεχομένου τῶν ποιημάτων του ἀλλὰ καὶ τοῦ κάπως ἀδύνατου ταλέντου του, ὁ Διάφας δὲν ἐξέδωσε ἄλλη συλλογὴ. Πάντως, ἄφησε πάνω ἀπὸ τριακόσια ἀνέκδοτα ποιήματα ποὺ πρόκειται νὰ τὰ ἐκδώσει ὁ ἀνεψιὸς του Βασίλειος Β. Πασχαλίδης.

ΧΡΟΝΟΣ ΠΟΛΥΣ ΔΕΝ ΠΕΡΑΣΕ

*Ἦταν καημὸς ποὺ ῥοχόμουνα
σιγὰ σιγὰ τὸ βράδυ
στῆς νύχτας τὸ σκοτάδι.
μικρὴ μου, νὰ σὲ ἰδῶ.*

---

8. Α.Ε.Δ., Ἄσπρες σκιές, Θεσσαλονικὴ 1913 [1914], σσ. 93-94· Χριστιανόπουλος, ὁ.π., σσ. 18 καὶ 148-157.

Κι ὅλα σιγοῦσαν γύρω μου
μ' εὐλάβεια μεγάλη
κι ἀρχίζα ἐγὼ καὶ πάλι
πικρὰ νὰ τραγουδῶ.

Καὶ ἦταν τὰ τραγούδια μου
δάκρυα, καημοὶ καὶ πόνοι
καὶ ἀντηχοῦσαν τόνοι
σ' ἓναν πικρὸ σκοπὸ.

Καὶ τότε ἀπ' τὸ παράθυρο
ἐπρόβαλλε ἡ μορφή σου
καὶ μοῦ ἔλεγε ἡ φωνή σου
«παιδί μου, σ' ἀγαπῶ».

Κι ὅλα σιγοῦσαν γύρω μας
κι ἡ αὐρα στὸ σκοτάδι
πῶς ἔπαιζε μὲ χᾶδι
στὰ μαῦρα σου μαλλιά!

Καὶ ἄρπαξε ἀπ' τὰ χεῖλή σου
τὰ ἐρωτοφλογισμένα
καὶ ἔφερε σὲ μένα
χίλια γλυκὰ φιλιὰ.

Χρόνος πολὺς δὲν πέρασε
κι ἐγὼ μὲς στὸ σκοτάδι
γυρίζω κάθε βράδυ
χωρὶς παρηγοριά.

Ζητῶ τὴν πρώτη μου χαρά,
τὴν πρώτη μου εὐτυχία,
πλὴν μαύρη ἀπελπισία
μοῦ πνίγει τὴν καρδιά.

Κι ὅλα σιγοῦνε γύρω μου
κι ἐγὼ πάλιν ἀρχίζω
τραγούδια νὰ τονίζω
σὲ πένθιμο σκοπὸ.

Μὰ τώρα ἀπ' τὸ παράθυρο
ἐσὺ πιά δὲν προβάλλεις
γλυκὰ γιὰ νὰ μοῦ ψάλεις
«παιδί μου, σ' ἀγαπῶ».

[πρὶν ἀπὸ τὸ 1912]

Μοναστήρι

Γ. Θ. ΣΑΓΙΑΞΗΣ

Γεννήθηκε τὸ 1874 στὸ Μοναστήρι καὶ ἦταν συγγενῆς τοῦ μουσικοῦ Δημητρίου Λάλα, μαθητῆ τοῦ Βάγκνερ. Σπούδασε Βαλκανιολόγος στὴ Λειψία, χωρὶς νὰ πάρει δίπλωμα. Ἐγγραφε ἀπὸ μικρὸς ποιήματα. Ἄρχισε νὰ δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1895 καὶ εἶναι ὁ πρῶτος Μακεδόνας ποὺ ποιήματά του δημοσιεύθηκαν σὲ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Βραβεύτηκε σὲ δύο ποιητικοὺς διαγωνισμοὺς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μεταφράστηκε στὰ ρουμανικά. Τὰ ποιήματά του τὰ ἐκτιμοῦσαν πολὺ ὁ Παλαμᾶς, ὁ Δροσίνης καὶ ἄλλοι. Τὸ 1913, μετὰ τὴν παραχώρηση τῆς πατρίδας του στὴ Σερβία, ὁ Σαγιαξῆς κατέφυγε μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους Ἕλληνες στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ ἔζησε ὡς τὸ 1942. Συνεργάστηκε μὲ θεσσαλονικιώτικες ἐφημερίδες, ἡμερολόγια καὶ περιοδικά, ὅπου τοῦ ἀναδημοσίευσαν παλιὰ ποιήματά του ἀλλὰ δὲν τύπωσε κανένα βιβλίο του, γιὰτὶ ἀπ' τὸν καημὸ του γιὰ τὸ χάσιμο τοῦ Μοναστηριοῦ εἶχε ἀρχίσει νὰ τὰ χάνει. Ἡ μοναδική του ποιητικὴ συλλογὴ *Διθύραμβοι* εἶχε τυπωθεῖ στὸ Μοναστήρι τὸ 1913, τὴ μοιραία χρονιά ποὺ χάθηκε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ πόλη αὐτή. Οἱ *Διθύραμβοι* περιέχουν ἐλευθερόστιχα ποιήματα, πολὺ πρῶιμα γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, μὲ πατριωτικὸ περιεχόμενο. Μία ἄλλη συλλογὴ του μὲ τὸν τίτλο *Παράπονα καὶ θρῆνοι*, ποὺ σχηματίστηκε τὴν τελευταία πενταετία τοῦ 19ου αἰ., ἔμεινε δυστυχῶς ἀνέκδοτη ἀλλὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιήματά της τυ-

πώθηκαν τὸ 1930 σὲ ἀνάτυπο τοῦ Ἡμερολογίου Θεσσαλονίκης τῆς Μερόπης Τσιώμου-Βασιλικοῦ. Πρόκειται γιὰ ποιήματα πολὺ καλῆς ποιότητος καὶ κομψότητος, ὅ,τι καλύτερο μᾶς πρόσφερε ἡ Μακεδονία ἐπὶ τουρκοκρατίας. Γι' αὐτὸ θεωρῶ τὸν Σαγιαξῆ τὸν πιὸ ἀδικημένο Μακεδόνα ποιητὴ τῆς ἐποχῆς του.

ΕΣΥ ΔΕΝ ΦΤΑΙΣ⁹

*Ἐσὺ δὲ φταῖς σὲ τίποτε, καημένη,
Σὺ δὲν μποροῦσες τότε ν' ἀγαπήσεις,
μικρὴ κι ἀθῶα, σπίτι σου κλεισμένη,
ντρεπόσουν ἓνα νιὸ καὶ ν' ἀντικρύσεις.*

*Φταίει ἡ τυφλὴ κι ἀστόχαστὴ εἰμαρμένη,
ποῦ Σ' ἔφερε στὸ δρόμο μου ν' ἀνθίσεις
καὶ μὲ τὴν ἄχνα Σου τὴ μυρωμένη
τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά μου νὰ μεθύσεις.*

*Φταίω ἐγὼ ποῦ ἔπλασα παλάτια,
παλάτια μαγικὰ κι ὄνειρεμένα
ἀπ' τὰ γλαρά Σου θαμπωμένος μάτια.*

*Καὶ τώρα τὰ κοιτάζω γκρεμισμένα
καὶ σέρνω στὰ συντρίμια τους τὸ βῆμα
σὰν φάντασμα ποῦ βγήκε ἀπὸ τὸ μνήμα...*

ΠΑΡΑΠΟΝΑ (III)¹⁰

*Ὅλα σὲ Σέν' ἀπέθαναν, μικρὴ μου,
σὰν τοὺς ἀνθοὺς τοῦ Μάη.*

---

9. Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης (1930) 153 (Παράπονα καὶ θρήνοι).
[Ἀρχικὴ δημοσίευση, μὲ τὸν τίτλο «Sonetto», στὸ περ. Ἴρις τῶν Ἀθηνῶν,
ἀρ. 23 (15.8.1898) 164].

10. Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον (1907) 316.

*Πάει τῆς λευκῆς Σου παρθενιάς ἡ χάρη
κι ἡ ὀμορφιά Σου πάει.*

*Μόνο τὸ μάτι Σου τὸ πικραμένο
δειλὰ σὰν μὲ κοιτάει,
ὅλες οἱ χάρες Σου ξανοίγουν πάλι
σὰν τοὺς ἀνθοὺς τοῦ Μάη...*

ΠΟΘΟΣ¹¹

*Αἰσθάνομαι τὰ σπλάχνα μου νὰ καῖνε
κι ἀπ' τὸν καημὸ θὰ λιώσω
πού δὲν μπορῶ τὸν τάπητα τῶν ἄστρον
στὰ πόδια Σου νὰ στρώσω.*

*Αἰσθάνομαι τὸν πόθο νικημένος
στὰ πόδια σου νὰ σβήσω,
ἀφοῦ μοναχὰ τὴ φτωχὴ ζωὴ μου
μπορῶ νὰ σοῦ χαρίσω...*

ΣΤΑ ΜΑΤΙΑ ΣΟΥ...¹²

*Στὰ μάτια Σου τὰ ὑγρά καὶ λιγωμένα
πού λάμπανε βαθιὰ στὴ σκοτεινιά μου,
στὰ μάτια Σου, σὰν ἔφυγα στὰ ξένα,
ἐτύπωσα μὲ πόνο τὴ θωριά μου.*

*Κι ἀστράφτανε τὰ μάτια Σου ὀλοένα
στὴν ἄστοργη καὶ μαύρη ξενιτιά μου,
τὰ μάτια Σου, πού 'χα βαθιὰ κρυμμένα
τῆς νιότης τοὺς καημοὺς καὶ τὰ ὄνειρά μου...*

---

11. Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης (1930) 150 (Παράπονα καὶ θρῆνοι).

12. Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης (1930) 152-153 (Παράπονα καὶ θρῆνοι)· Χριστιανόπουλος, ὅ.π., σσ. 17-18 καὶ 128-133.

*Μὰ ὅταν σὲ λίγο γύρισα στὸ σπίτι
ὅπου ἤμουν μαγεμένος στὸν αἰῶνα
ἀπ' τῶν ματιῶν Σου τὸν ὑγρὸ μαγνήτη,*

*Σὲ κοίταξα μὲ σπαραγμὸ, μὲ ἀγώνα
καὶ στῶν ματιῶν σου ξάνοιξα τὴν κοίτη
μιὰ ξένη, ὠϊμέ, μιὰν ἀγνωστὴ εἰκόνα.*

ΠΕΤΡΟΣ Ν. ΚΥΡΙΑΖΗΣ

Ὁ δεύτερος Μοναστηριώτης ποιητής, ὁ Πέτρος Κυριαζῆς, γεννήθηκε τὸ 1878 στὸ Τύρνοβο τοῦ Μοναστηρίου καὶ ἀπὸ τὸ 1894 ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος σὲ διάφορα χωριὰ τῆς Πελαγονίας. Στὸ Μοναστήρι τύπωσε δύο ποιητικὲς συλλογές (*Ἡ μουσα τῆς νεότητος*, 1910, καὶ *Παιᾶνες*, 1913), καθὼς καὶ μία τρίτη στὴ Θεσσαλονίκη (*Οἱ βόγγοι τοῦ Μοναστηρίου*, 1924). Ὄταν ἡ πατρίδα του παραχωρήθηκε στὴ Σερβία, ἐγκαταστάθηκε στὸ Ἄργος Ὀρεστικό, ὅπου καὶ πέθανε πολὺ νέος τὸ 1925. Τὸ 1991 τυπώθηκε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μία ἀκόμη μεταθανάτια συλλογή του, τὰ *Κρύσταλλα*, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Κώστα Πλαστήρα. Σὲ σύγκριση μὲ τὸν Σαγιαξῆ ὑπολείπεται κατὰ πολὺ, ἀλλὰ στὶς διάφορες συλλογές του βρίσκει κανεὶς ἀρκετὰ ὠραῖα ποιήματα.

ΚΑΗΜΟΣ¹³

*Στοῦ γένους μας τὸ χαρωπὸ,
τ' ὠραῖο πανηγύρι,
ποιὸς μένει ξένος μοναχά;
Τὸ δόλιο Μοναστήρι.*

*Στοῦ Γένους τὴν ἀνάσταση,
κλεισμένο παραθύρι*

---

13. Πέτρος Ν. Κυριαζῆς, *Οἱ βόγγοι τοῦ Μοναστηρίου*, Θεσσαλονίκη 1924, σσ. 23-24· Χριστιανόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 18 καὶ 134-138.

ποιὸ πάλι μοναχὰ βαστᾶ;
Τὸ ἔρμιο Μοναστήρι.

Ἄπ' τῆς γλυκιᾶς Ἐλευθεριᾶς
τὸ ποθητὸ γεφύρι
ποιὰ πόλη δὲν ἐπέρασε;
Τ' ὠραῖο Μοναστήρι.

Σὲ ἄλλα μέρη πέσανε
τῆς εὐτυχίας κλῆροι,
καὶ μόνο σιγανὰ θρηνεῖ
τὸ δόλιο Μοναστήρι.

1913

* * * *

Αὐτὴ μὲ λίγα λόγια ὑπῆρξε ἡ ποίηση στὴ Μακεδονία κατὰ τὰ τελευταῖα πενήντα τρία χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ὅσο γιὰ μένα, κατάφερα νὰ βρῶ περίπου δύο ντουζίνες ποιητῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ μισοὶ ἔδρασαν στὴ Θεσσαλονίκη καὶ οἱ ἄλλοι σὲ διάφορες μακεδονικὲς πόλεις. Ἄπ' αὐτοὺς σᾶς ἀνέφερα τοὺς πιὸ ἀξιόλογους ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι, κάπως πιὸ παρακατιανοί. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ἄγονη πνευματικά, αὐτοὶ εἶναι οἱ πρῶτοι ποὺ ἔσπειραν τὸν σπόρο. Σήμερα, ἕναν αἰῶνα μετὰ, ὁ σπόρος ἔγινε ὀλόκληρο δέντρο. Ἡ ἐποχὴ ὅμως τῆς παγκοσμιοποίησης ἀπειλεῖ νὰ ξεριζώσῃ ὅλα τὰ παλιὰ ἰδανικὰ ποὺ μᾶς γαλούχησαν: πατρίδα, θρησκεία, γλῶσσα. Στους τελευταίους ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ πιστεύουν στὰ ἰδανικὰ αὐτὰ εἶναι ἀφιερωμένη ἡ ἀποψινὴ μου ὁμιλία.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

25. Δημ. Κανατσούλη, 'Η συμβολή των πρό του Φιλίππου Β' Μακεδόνων βασιλέων εις την ὀργάνωσιν και εις την ἑν γένει ἐξέλιξιν τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 23.
26. Δημ. Σερεμέτη, Πληροφορία περὶ Μακεδονίας ἐκ τῶν ἀμερικανικῶν ἀρχείων (ἀναφοραὶ Προξένων), Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 25+4 εἰκόνες.
27. Παύλου Τσάμη, Μακεδονικὸς Ἀγών, Θεσσαλονίκη 1975, 8ο μικρό, σελ. 506.
28. Ἀντ.-Αἰμ. Ταχιάου, 'Η ἔθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων και ἡ ἐμφάνισις βουλγαρικῆς ἔθνικῆς κινήσεως ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 39.
29. Ἀναστ. Ἰ. Τάχου, 'Η συμβολὴ τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως στὴν παλιγγενεσία τῶν νέων χωρῶν (τὰ πρόσωπα ὑπεράνω τῶν θεσμῶν), Θεσσαλονίκη 1979, 8ο, σελ. 36.
30. Μιλτ. Ἰ. Παπαϊωάννου, 'Ο Θεόδωρος Ζιάκας και ἡ συμμετοχὴ του στοὺς ἔθνικοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες, Θεσσαλονίκη 1981, 8ο, σελ. 73.
31. Ν. G. L. Hammond, Τὰ προβλήματα και τὰ ἐπιτεύγματα τῶν μεγάλων Μακεδόνων Φιλίππου και Ἀλεξάνδρου, Θεσσαλονίκη 1982, 8ο μικρό, σελ. 16.
32. Δ. Κ. Σαμσάρη, Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἑλληνικὴ και ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Διαπιστώσεις σχετικὰ μετὴν ἱστορικὴ τοπογραφία τῆς Ἐλιμιώτιδας, Θεσσαλονίκη 1983, 8ο μικρό, σελ. 16.
33. Νικ. Χ. Γεωργιάδη, Ὅσα ἔγραψα στὸ Μοναστήρι (1903-1912), Θεσσαλονίκη 1984, 8ο, σελ. ιστ' +245.
34. Μακεδονικὸς Ἀγώνας. Διαλέξεις γιὰ τὰ 80 χρόνια, Θεσσαλονίκη 1986, 8ο, σελ. 154.
35. Ν. Β. Κοσμᾶ. Γεώργιος Χρυσίδης, Μακεδόνας λόγιος και πολιτικός, Θεσσαλονίκη 1990, 8ο, σελ. 50.
36. Δημ. Ἰ. Καμπασακάλη, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Δαλματίας Βενέδικτος Κραλίδης, Θεσσαλονίκη 1990, 8ο, σελ. 89.
37. Γεωργίου Χ. Χιονίδη, 'Η συμβολὴ τῶν Μακεδόνων στὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21 (Μία σκιαγράφηση τοῦ ἀγῶνα τους), Θεσσαλονίκη 1991, 8ο μικρό, σελ. 30.
38. Γεωργίου Ἰ. Μίντση, 'Η Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὡς ἀφετηρία τῆς ἔθνικῆς ἀποκατάστασης τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1993, 8ο, σελ. 27.
39. Λίλα Ἀσπιώτη-Μάγγρα, Οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τους, Θεσσαλονίκη 2005, 8ο, σελ. 32.
40. Περικλῆ Σφυρίδη, 'Η Θεσσαλονίκη μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο δέκα ζωγράφων τῆς, Θεσσαλονίκη 2008, 8ο μικρό, σελ. 64.
41. Ἀντ.-Αἰμ. Ν. Ταχιάου, Ὁ Ἀθωνίτης Μοναχὸς Μάξιμος ὁ Γραικός. Ὁ τελευταῖος τῶν Βυζαντινῶν στὴ Ρωσία, Θεσσαλονίκη 2008, 8ο μικρό, σελ. 47.

Αντ.-Αιμ. Ν. Ταχιάος, Ο Αθωνίτης Μοναχός Μάξιμος ο Γραικός. Ο τελευταίος των Βυζαντινών στη Ρωσία